

ДУАЛИЗМЪТ В ИДЕЙНИТЕ ВИЖДАНИЯ НА ТАЙНИЯ ЦЕНТРАЛЕН БЪЛГАРСКИ КОМИТЕТ

Иван Стоянов

В началото на март 1867 г. формираният година преди това Таен централен български комитет (ТЦБК) изпраща Мемоар до султан Абдул Азис, основната идея на който е създаване на турско-българска дуалистична държава, по подобие на появилата се през 1867 г. Австро-Унгария. Мемоарът, придружен от "особени писма" на комитета, е изпратен и до коронованите особи на всички велики сили. Той е доставен в редакциите на най-известните европейски вестници, а така също и на тези, излизаци в Турция. Много екземпляри от варианта на български език са разпространени сред населението във вътрешността на страната. По този начин лансираната идея за дуализъм, независимо как тя се приема от различните адресати, става основна тема в българския политически живот за доста дълго време.

Дуализмът, а и идейните виждания на ТЦБК като цяло, не са били предмет на специално изследване. В съществуващата за тази организация мемоарна и научна литература¹ дуализмът се споменава неизменно като една от основните идеи, но той не е разискван задълбочено и не е оценен с подobaваща за същността му оценка. На фона на общо взето снизходителния тон, наложен в историческата наука по отношение на комитета, се срещат и изцяло отрицателни постановки за Мемоара и пропагандираните от него идеи, които са определени като предателски, позорни и вредни за развитието на българското националноосвободително движение.² Разбира се, съществуват и сериозни изследвания, които, без да си поставят за цел задълбочено изследване на идейните виждания на ТЦБК, вярно щрихират обсъждания проблем.³

По-обстойното проучване на дуализма като основно направление в идейните виждания на тайния комитет има своето значение. То ще допринесе за изясняването на един етап в българското националноосвободително движение, етап, твърде важен по своята същност. Освен това застъпниците на дуализма изразяват интересите на значителна част от българското общество. И още — в различни варианти, но с почти еднакво съдържание тази идея се възприема и от други социални и политически групировки, което безспорно говори за значимостта ѝ в българския политически живот през втората половина на XIX в.

* * *

През декември 1866 г. ТЦБК активизира своята дейност и привлича вниманието върху себе си с брошурата "България пред Европа". Неин автор е П. Кисимов, но тя излиза от името на комитета. Междувременно ръководството

на организацията се обновява и то включва Д. Диамандиев — председател, Д. Бранков — секретар, Ив. Грудов, А. Цанков, Ат. Андреев, Р. Попович — членове.⁴ Именно това са хората, които одобряват съдържанието на спомнатата брошура, които помагат за превода ѝ на френски език, за отпечатването и разпространението ѝ. Следователно, идеите, намерили място в "България пред Европа", са идеи не само на Кисимов, но и на ТЦБК.

При внимателния прочит на брошурата се вижда, че в нея се съдържат изключително интересни мисли, които в оценъчната си част звучат твърде съвременно. В известно отношение тези мисли предполагат появата на най-съществените части на новия устав на комитета "Основно законоположение на народните тайни комитети" и на най-съществените идеи, отразени в Мемора до султан Абдул Азис. Така в "България пред Европа" изрично се подчертава, че християнските народи, намиращи се под властта на Османската империя, са узрели за политическа свобода. Като сравнява степента на развитие на сърби, гърци, власи и молдовани в момента, в който те получават или извоюват свободата си, с тази на покорените народи, ТЦБК заявява, че българите с отишли много по-напред във всяко отношение. "Следователно ний не виждаме от где са уверени европейските кабинети, че християните, които са под турско робство, не са узрели за свобода и независимост". Що се отнася до сравнението с турците, българите били много по-способни" и на занаяти, и на търговия, и на промишленост, и на земеделие, и на наука, те са много напред от поклонниците на Мохамеда и на корана му."

Исканията на българите, според дейците на ТЦБК, не трябвало да смущават великите сили, които смятали, че съществуването на Турция е гаранция за равновесието в Европа. Нито освобождението на Сърбия, нито освобождението на Гърция и Румъния нарушило интересите на великите сили. Точно обратно — тези народи и държави развили своя индустрия, свое собствено земеделие, свое образование — т. е. "все неща, които са далеч от това да повредят тия народи или интересите на европейските държави".

След тази обстойна и добре поднесена аргументация комитетът предлага да се даде и на българите това, което имат сърбите и румъните. "Дайте свобода и на отечеството на Българите, в подобие както я имат днес Сърбите и Румъните, и ще видите, че нито равновесието в Европа ще пострада, нито търговските интереси на някоя държава ще се повредят".

Следователно, основният апел, отправен от ТЦБК към великите сили, е свързан с искането на автономия за българите, подобна на тази, която имат Сърбия и Румъния. Дейците на комитета подчертават много дипломатично, че те предоставят на силите да решат кой път за постигането на тази цел е най-целесъобразен. Като добри познавачи на съвременния им политически живот, ръководителите на тайния комитет заявяват, че дори християните в Турция сами да сринат от себе си игото на чужденеца, "пак Великите Християнски сили ще упражняват над тях, поне временно, едно опекунство, едно покровителство".⁵ Тук едва ли е необходимо да се подчертава политическата прозорливост на ТЦБК, но въпреки всичко трябва да се акцентира на реалис-

тичния поглед, който е характерен за по-голямата част от действията на комитета. Като анализират трезво положението на българите, състоянието на Турция, интересите на великите сили и съдбата на останалите балкански народи, комитетските дейци вярно преценяват, че на този етап искането на нещо повече от автономия е напълно безперспективно.

Вторият документ, който в основната си част и по-точно чл. 2 е в духа на идеите, намерили място в "България пред Европа" и който подготвя появата на Мемоара, е новият устав на комитета "Основно законоположение на народните тайни комитети".⁶ Той е разработен през втората половина на февруари и отразява основните начала на обновения ТЦБК.

Особен интерес във връзка с изследвания проблем представлява чл. 2, който гласи: "Началата им и целта им (на съзаклятите тайни комитети — б. а.) са освобождението на отечеството с кой да е начин и средство, т. е. чрез възстановление на Българско Царство самостоятелно; чрез възстановление на Българско Царство самостоятелно под зависимостта на Портата; или чрез конфедерация (съюз) със съседните народи".

При публикуването на този член в част от посочените издания са направени редакционни поправки, които в някои случаи променят дори основната идея. Така според публикувания текст в Ив. Касабов се предвиждат два варианта за българската държава: "възстановление на Българското Царство самостоятелно под зависимостта на Портата или чрез конфедерация (съюз) със съседните народи".⁷ Напълно очевидно е, че Касабов пропуска първия вариант, предвиден в чл. 2, а именно: "възстановление на Българското Царство самостоятелно".

Трудно е да се отговори на въпроса дали този пропуск е несъзнателен или преднамерен, но едно е ясно — по това време създателят на ТЦБК не е в неговия състав и не участва в изработването на новия устав.

В публикацията на документа от Хр. Христов и Н. Генчев чл. 2 има следния вариант: "Началата и целите им са освобождението на Отееството с кой да е начин и средство, т. е. чрез възстановяването на Българското царство независимо; ..." ⁸ В тази първа възможност за възкресяването на българската държава "самостоятелно" е заменено с "независимо", а това променя съществено нещата. И още — авторите посочват, че уставът е отпечатан в бр. 11 на в. "Народност" и те го заемат оттам, но кога точно излиза този брой не се споменава. В същото време Ал. Бурмов цитира всичко необходимо за този брой на вестника, но допуска неточност с един месец. Брой 11 на "Народност" излиза на 27 декември 1867 г., а не на 27 ноември, както отбелязва той. ⁹

Тези неточности, макар и незначителни на пръв поглед, дават своето отражение върху изводите на използващите различните публикации изследователи. Така Кр. Шарова, като се предоверява на Ив. Касабов, отбелязва, че целта на четите от 1868 г. се различава съществено от "Основното законоположение" на ТЦБК, където се предвиждат две възможности за българската държава: "възстановление на Българското царство самостоятелно под зави-

симостта на Портата или чрез конфедерация (съюз) със съседните народи". И по-нататък: "В "Адреса" на четата от 1868 г. до европейските представители целта, която тя си поставя, е определена в искането на свободна българска държава с независимо народно правителство подобно на съседните държави Румъния и Сърбия".¹⁰

Става ясно, че ако Касабов не бе пропуснал първата възможност, предвиждана от чл. 2 на "Основното законоположение" за възстановяване на българската държава като самостоятелна, сравнението с "Адреса" до европейските представители не би наложило подобни изводи. С "Адреса" всъщност се иска автономия в рамките на империята, както по това време имат Румъния и Сърбия. Същото е предвидено и във втората възможност за възстановяване на България, залегнала в чл. 2 на устава на ТЦБК.

И така — през февруари 1867 г. комитетът предвижда три основни варианта за бъдещето на българската държавност. Първият е възстановяване на самостоятелно българско царство. В документа не се изяснява какво точно се разбира под самостоятелно, но фактът, че вторият и третият вариант са напълно конкретизирани говори ясно, че в първия случай се предвижда възстановяване на независимата българска държава. Колкото и примамлива да изглежда тази перспектива, за дейците на ТЦБК е напълно ясно, че нейното реализиране ще срещне първоначално неимоверни трудности. Това им показва политическият живот на Балканите през XIX в., а също така пример за тях е съдбата на Сърбия и Румъния. Ето защо те предлагат втори вариант — възстановяване на българското царство самостоятелно под зависимостта на Портата. В съчетанието "самостоятелно под зависимостта на Портата", като че ли се съдържа непреодолимо противоречие, но така е само на пръв поглед. Всъщност под "самостоятелно" трябва да се разбира автономно и това ще проличи ясно малко по-късно. Този втори вариант на практика трасира идеята за дуализъм, прокарана в Мемоара до султан Абдул Азис.

Без съмнение създателите на "Основното законоположение" предвиждат, че и този втори избор едва ли ще удовлетвори всички. Не е изключено и в самия комитет да съществуват различни мнения, което по всяка вероятност довежда и до третия модел — конфедерация (съюз) със съседните народи.

Предвидените три варианта за бъдещото положение на България обхващат почти всички познати тенденции в тази насока. Може да се каже, че чл. 2 на "Основното законоположение" представлява окончателно доизчистване на идеите за бъдеща България, залегнали в предходните документи на комитета. Още в т. IV на "Акта за свещена коалиция между румъни и българи", изготвен непосредствено след създаването на ТЦБК, се казва следното: "Целта на поменатите комитети, както централните и сокурсалните, ще бъде да приготвят духовете на едно общо въстание срещу общия неприятел на християнските източни народи. Знака на въстанието в България ще го подаде българският централен комитет, след като се споразумее с румънския комитет, тогава, когато избухне въстанието в съседните земи, в Румъния, Сърбия, Черна гора, Херцеговина, Епир и Албания, които наедно с България пожелаят да

образуват автономни и независими държави, съединени чрез конфедерация”.

¹¹ Още тук комитетът предвижда автономни, независими държави, в това число и България, съединени в конфедеративен съюз. Но самото изложение показва, че съставителите на ”Акт за свещена коалиция...” не правят особена разлика между автономност и независимост. Ако разбират тази разлика, те едва ли биха допуснали, че може да се образува конфедерация между автономни и независими държави.

В първия устав на ТЦБК, създаден след неговото формиране, също се засяга въпросът за освобождението на България, без да се конкретизира проблемът за бъдещия ѝ статут. В чл. 1 е записано дословно: ”В столицата Букурещ се създава един главен централен комитет, образуван от българи, чийто девиз е освобождението на общото отечество България от османския деспотизъм”.¹²

От направения преглед на предхождащите ”Основното законоположение” програмни документи на тайни комитет става ясно, че предложените през февруари три варианта се срещат и преди това, макар и в по-разхвърлян вид. В новия устав те вече са избистрени и предложени като три варианта по отношение бъдещето на страната. И все пак основното мнение е свързано със стремежа към автономия — то е доминиращо в българския политически живот през 60-те години на XIX в., то е единствено реално. Тази идея стои в основата и на следващите важни документи на ТЦБК.

През втората половина на февруари и началото на март 1867 г. дейците на комитета обръщат към себе си вниманието както на българското общество, така и на цяла Европа с Мемоара до Султан Абдул Азис. Тук не е необходимо да се разкрива историята по създаването на този документ, тъй като това е известно. Трябва да се подчертае само, че в основни линии това е дело на П. Кисимов, а окончателният вариант, изпратен до султана, коронованите особи на великите сили и европейските вестници е одобрен от членовете на тайния комитет

Мемоарът е известен и публикуван многократно, но оценките за него са или твърде снизходителни, или направо отрицателни. Той като цяло се приема за нереалистичен, а издигнатата идея за дуализъм се смята едва ли не за мъртво родена. И все пак трябва да се каже, че този акт на комитета е една сериозна заявка от страна на българите за бъдещото им развитие. Ако се оценява възможността за реализация на тази идея, тя действително може да се приема като нереалистична, но ако се оценяват основните положения, залегнали в нея, може да се получи представа за степента на политическа зрялост на ТЦБК и на подкрепящата го част от българското възрожденско общество.

В архивния фонд на Ив. Грудов е запазен оригиналният вариант на Мемоара, написан от П. Кисимов.¹³ Макар и да не се различава съществено от крайния резултата, оповестен от комитета, този първи вариант разкрива много интересни и откровени положения, които по-късно са редактирани и завоалирани с определена цел — дипломатическа, тактическа, политическа.

Оригиналът е датиран единствено с месеца и годината — февруари 1867 г. На първо място в него за разлика от оповестения Мемоар, е поставен проблемът за българската църква. Тя съдържа няколко основни положения. Според чл. 1 "Българската църква да бъде както е била в старостта ѝ Автокефална и независима от никоя друга църква и да се нарича Българска православна църква". По-нататък в следващите членове изрично се подчертава, че начело на църквата трябва да стои "един патриарх Български", който ще се избере из членовете на българското духовенство от "Камарата народна". Патриархът ще се подпомага от Синод, членовете на който са духовни и светски лица и също се избират от Народното събрание. Законите за избор на управителни църковни органи трябвало да се приемат от народната камара и да не противоречат на каноните на Христовата Православна църква. Патриаршеският престол и светият синод ще се намират в "столичния град на царството". На българската църква да се върнат всички стари привилегии, зависимите епархии на "Българските патриаршества Търновско и Охридско" и властта ѝ да се разпростре над всичките "населения от българския народ". В заключение се подчертава: "В. Порта не отнема нищо от правдините на Цариградската патриаршия, както казахме по-горе, освен ѝ взема онова, което не е нейно и го дава на онзи народ, на когото си е било и който си го е имал във времето на толкова султани".

И тук П. Кисимов не може да намери разликата между автономна българска църква и независима българска църква, но въпреки всичко в заглавието на този раздел ясно се подчертава основната прокламирана до това време идея за бъдещето — автономия.

Във втория раздел на документа авторът е още по-категоричен по въпроса за бъдещето на България. Той започва така: "Ето по кой начин предлага и проси Българският народ на В. Имп. В. да му се отстъпи и основе Автономията". Следват основните положения, според които да се изгради автономната българска държава.

На първо място се конкретизира управлението — "Народно конституционално". На второ място се отбелязва, че бъдещата държава трябва да се нарича "Българско Царство". Това царство ще бъде зависимо политически от Османската империя и ще има за свой цар турския султан, който ще се коронясва в столичния град на Българското царство. Този град ще се определи от Камарата народна.

Българската автономна държава ще се управлява от царски наместник — българин, избран от Камарата и признат от Султана. Този наместник ще бъде върховен политически началник — нему ще принадлежи цялата изпълнителна власт. Изяснява се начинът за съставяне на правителството на държавата. Посочват се правата и задълженията на министрите или попечителите, както са наречени в документа. Показва се пътят за учредяване на Народната камара, като принципът на вишегласие в случая е основен. Кисимов много точно и вярно трасира основните направления, свързани с устройството, действията, правата и задълженията на Народното събрание.

Обръща се внимание върху необходимостта от всеобща амнистия от страна на султана, за да няма повече българи емигранти. "След това да се свика незабавно едно народно събрание "Конституционално", на което депутатите да се избират свободно от народа, без никакво влияние на правителството. То събрание има за налог: да изгради свръзките, които ще уякчат за в бъдещето на новия взаимен живот на Царството с Империята, да състави Конституцията на Царството и да определи Столицата". Само такова Народно събрание можело да удовлетвори истинските нужди и желания на народа. Други мерки, каквито и да били те, народът нямало да признае.

В заключение се изтъква, че тези искания са в името на шестмилионния български народ, в името на Свободата на 19 век, в името на правото на Човеколюбието, за чест и слава на султана.¹⁴

Този документ е с изключителна важност за въпроса какво трябва да се разбира под идеята за дуализъм, лансирана от ТЦБК. Вярно е, че в Мемоара вече не се говори за автономия, но това е напълно обяснимо. В същото време всички искания на проекта, макар и редактирани, намират място в окончателния вариант. Ето какво се казва в него непосредствено преди конкретизирането на изискванията за политическата и църковната самостоятелност: "Нека ни бъде сега позволено да представим на Ваше Имп. Величество основите, върх които Българският народ желае и моли да му се провъзгласи самостоятелността". Така е в П. Кисимов,¹⁵ докато при Касабов в същия текст на мястото на "самостоятелността" е написано "автономия".¹⁶ Следователно и двамата видни дейци на ТЦБК под самостоятелност разбират автономия. Моделът, който се препоръчва, е този на Австро-Унгария, макар че през февруари-март 1867 г. той все още не е завършен и се намира в начална фаза на реализация. Това, че за пример се взема Австрия, е отразено и в самия Мемоар: "Когато нашата самостоятелност се припознае и потвърди под славния скиптър на Султаните, които ще бъдат и царе на българите, защо да не бъдем и ний за Отоманската империя една помощ и едно подкрепление, както е Маджарско за Австрия и Алжир за Франция".¹⁷ В бр. 2 на в. "Народност" от 27 октомври 1867 г. също се подчертава, че Австрия дала права на всички народи, които живеят в територията ѝ, и днес австрийци, маджари, словенци се радвали на обща свобода. Европа смятала, че Турция ще се поучи от този опит — в противен случай трябвало да се пристъпи към разрешаване на Източния въпрос.

Няма никакво съмнение, че дуализмът като идея е зает от Австрия, която след продължителни преговори допуска създаване на самостоятелно унгарско правителство на 7 февруари 1867 г. Същността на този дуализъм обаче не е нищо друго, освен административна и духовна автономия в рамките на Османската империя. Ако се сравнят проектомемоарът и мемоарът и техните идеи с реалното развитие на нещата след Руско-турската война 1877 — 1878 г. ще се установи, че значителна част от въпросите по изграждането на възстановената българска държава се решават по начина, начертан от П. Кисимов и ТЦБК още през 1867 г. Това важи за изборите за Учредителното събрание,

за неговата роля и функции, за изграждането на държавните органи и т. н. Само че първообразът на Мемоара и самият Мемоар предвиждат всичко това да стане в естествените граници на България, начертани само три години по-късно от самата Висока порта, докато след спомената война държавното изграждане, пак в зависимост от Портата вариант, се осъществява върху една сравнително малка част от българските земи. По въпроса за точните граници на бъдеща България Мемоарът е категоричен: "Шест милиона българи, Ваше Величество, деятелни, здрави, юнаци, които населяват империята, като се простират от светлия престол на В. Велич. (т. е. от Цариград — б. а.) до края на Тесалия и до границите на Сърбия и Албания".¹⁸

Идеята за автономия под формата на дуализъм се прокламира и по-късно от комитетата многократно. Още в "Обявления към българския народ" през май 1867 г., имащо за цел да оспори протестите срещу Мемоара от страна на различните групировки в българското общество, се казва, че тази протести се правят от неприятелите на народа, които искали да убедят "благодетелния наш цар", че българите не били съгласни с Мемоара. Напротив, "Централният комитет има убеждението, че българският народ, като постоянства да и иска законно правата, те ще му се дадат".¹⁹

На 21 октомври 1867 г. ТЦБК започва да издава в. "Народност". Във втория си брой от 27 октомври печатният орган на комитетата публикува програмата си, свързана с политическите искания на шестмилионния български народ. Този народ трябвало да избере свои представители и да ги изпрати в Цариград със следните искания: 1. Унищожаване на бедела; 2. Законно равенство; 3. Военни и политически правдини без разлика на вяра и народност; 4. Българският народ да се управлява от български воеводи; 5. При войводниците българският език да бъде главен; 6. Народно събрание в Цариград. И в следващите си броеве вестникът непрекъснато лансира идеята за дуализъм. Така в бр. 5 от 17 ноември 1867 г. се казва: "Българският шестмилионен народ се съвзе и свести веке, та преди няколко време издаде един мемоар от страна на ТЦБК, който мемоар се проводи на султана". По-нататък се казва, че в този документ са описани правдините, които искат българите. Ако турското правителство приемело направените предложения, то щяло да "заякчи и турското царство". Българските народни представители трябвало да отстояват тези искания в Цариград, тъй като те извирали от сърцето на всеки българин. Малко по-късно, оповестената в бр. 2 програма е допълнена с три нови момента: 1. Да се основе в Цариград едно училище с професори чужденци за всички поданици, в което да се учат как се управлява и как се съди; 2. Да се напечата един всеобщия законник на турски и френски език за цялата империя; 3. В мехнемето да се съдят само турците, а християните за своите фамилиарни дела да се съдят в черковните си общини, на които делата турското управление да признава и потвърждава ("Народност", бр. 8, 1 дек. 1867 г.).

По същество всичките тези искания са в духа на Мемоара от 1867 г. Те детайлизират някои страни от по-обобщените искания, но насочеността е

общо взето една — административна и духовна автономия в рамките на Османската империя. Това се подчертава категорично в статията "политическата равностметка на българския народ за годините 1866 и 1867", публикувана в бр. 12 от 1 януари 1868 г. на печатния орган на комитета. В нея между другото се казва: "Едвам в началото на 1867 година се обадохме да се искаме формално, чрез един Мемоар до Султана, грабнатия народен капитал, който състои: в Политическата ни самостоятелност, изложена в 15 члена, както и в: Черковната ни самостоятелност, изложена и тя в 6 члена, т. е. грабнатия народен наш капитал е политическата и религиозната ни самостоятелност, която сме длъжни да си я пак добиеме чрез възстановяването на нашето царство" (подчертано от редакцията на вестника — б. а.).

Следователно основната цел на ТЦБК по отношение бъдещето на България през 1866 и 1867 г. е извоюването на административна и духовна автономия. Като пример комитетът многократно посочва съседните балкански държави Сърбия и Румъния.

И през 1868 г. комитетските дейци продължават да отстояват политическия си идеал, оповестен в предходната година. Това се потвърждава в поредица публикации на в. "Народност", а също така и от запазените от това време документи. В статията на П. Кисимов "Високата порта и българският народ" (бр. 13, 7 ян. 1868 г.) се заявява буквално следното: "Наистина дигнете българския народ не от лицето на земята, което не е възможно, но дигнете го от днешното му нетърпимо положение, дигнете го на приликата на числеността, географическото положение и добрите му свойства, с положението на съседните Румънски и Сръбски народи". Това щяло да бъде в интерес и на българите, и на турците. По този начин ще се отстранят чуждите вмешателства и ще се запази целостта на империята. Още по-категорично тази идея се поддържа в следващите месеци на 1868 г. и в следващите броеве на вестника. В бр. 17 от 3 февруари "Народност" изрично подчертава, че българският народ е най-многоброен на Балканския полуостров, че той е стопанин на най-важните му части — България, Тракия и Македония: "Той е старий притежател на техни места и е имал славно минало и той се възражда днес и иска да живее живот народен, самостоятелен и свободен" (подчертано от редакцията на вестника — б. а.). По-нататък се казва, че само когато българите в Турция получат това, което са получили маджарите в Австрия, само тогава Изтокът ще се очисти от "зажигателните материи", ще престанат пропагандите и размириците, чуждите вмешателства и интригите — ще приключи съществуването си целият Източен въпрос.

Териториите, върху които живее българският народ и които трябва да се включат в границите на България, се посочват и в брошурата "България и Въсточний въпрос" на Ив. Касабов, публикувана последователно от бр. 13 (7 ян. 1868) до бр. 19 (23 февр. 1868) на в. "Народност". Когато отбелязва, че българите са 6 милиона, Касабов уточнява, че те населяват България, Македония, Тракия и отчасти Албания, Епир, Тесалия (бр. 15, 21 ян. 1868).

Идеите, намерили място върху страниците на в. "Народност", показват,

че дейците на ТЦБК са запознати много добре и с политиката на великите сили, и с политиката на Османската империя. Те познават в дълбочина и българската история. При определяне границите на автономната българска държава не се допуска никакъв компромис — в тези граници са включени трите стари български области: България (Мизия), Тракия и Македония. Българският народ живее върху тези земи и той е "Старий притежател на тях места". За този български народ, населяващ споменатите територии, се иска нито повече, нито по-малко от това, което получили маджарите в Австрия.

През 1868 г. идеята за дуализъм, т. е. за получаване на административна и духовна автономия, се отстоява не само с призови към Високата порта, към западните велики сили и Русия, но и с открита пропаганда за революционна борба. Българите трябвало да разчитат на самите себе си, а не на чужда помощ. Остро се критикуват тези дейци, които търсят външна намеса. "Като интересовани партизани на тази и онази държава, представяли са му всякога (на народа — б. а.), че неговото спасение трябва да се чака само от вън да дойде, а не са се трудили никога да му съставят негова права народна воля, която в днешно време е най-силний двигател и непобедима войска" ("Народност", бр. 14, 14 ян. 1868).

Според "Народност" и Ив. Касабов Турция е едно отпаднало и болно тяло, което е загубило силите си и показва всички признаци на близка смърт. Турците са неспособни за развитие и били противници на духа на времето. Империята в близко време ще рухне, но българският народ не трябва да чака това, защото при своето разпадане тя можела да го притисне и унищожи. "Затова сега се иска от българския народ най-голяма мъдрост, той трябва сега да покаже, че не спи, но че е буден и внимава прозорливо върху всичко, що се работи около него; трябва да остави веднаж за всякога тази мисъл, че друг се старее за него, че друг ще му даде свободата — доказва му се вече, че свободата се не дава, но трябва да си я взема сам". Това направили Сърбия, Гърция, Черна гора, Румъния и то когато Османската империя била силна, а в този момент тя имала едва 200 хил. армия. Като разкрива участието на българите в борбата на сърби и гърци за свобода, Касабов споменава за хайдутите Велко, Кондо войвода, Петър Ичко, Хаджи Христо, Марко Бочар. "Тия всичките съвременни неща свидетелстват ясно, че военният дух в българският народ съществува както си е съществувал някога при Крума, Симеона, Асеня и други славни български царе (бр. 17, 3 февр. 1868).

Иван Касабов отбелязва, че основната причина да не се освободи до този момент България е отсъствието на "прави народни водители". Волентирството, измислено от Русия, не помогнало на българите, а и нито един народ не се бил освободил чрез волентирство. Всяка от балканските страни преследвала своите цели — това трябвало да правят и българите и да внимават за удобния момент. Когато дойде времето, българският народ трябва да иска своето и да се възползва от обстоятелствата (бр. 19, 23 февр. 1868).

Приведените мисли на един от най-видните дейци на ТЦБК показват редица доусъвършенствани моменти в идейните виждания на организацията.

Преди всичко потвърждава се отново вече известното — членовете на комитета познават отлично всички аспекти на Източния въпрос. И още — те са наясно, че Българският въпрос е неделима част от този Източен въпрос. Следователно, неговото разрешаване трябва да се търси в контекста на големия проблем, интересуващ както великите сили, така и балканските страни. И все пак българите са тези, които трябва да се подготвят за решителния момент и те са тези, които не бива да го пропуснат. Тук не се говори открито за революция, но примерите със съседните страни и участието на българите в сръбските и гръцкото въстания са достатъчно красноречиви.

Що се отнася до бъдещето на България, то отново се свързва с автономията. Като говори за страха от панславизма, Касабов подчертава, че Европа напразно се страхува от обединението на славянския свят под скиптъра на Русия. Вече имало самостоятелни славянски държави като Сърбия и Черна гора. Такава самостоятелност искала и България (бр. 17, 3 февр. 1868). С тези свои разсъждения Ив. Касабов се доближава изцяло до проповядваното от П. Кисимов в брошурата "България пред Европа" през декември 1866 г. Подобна идея се отстоява и в статията "Опитът е добър водител към делото", публикувана в бр. 27 от 1 май 1868 г. на в. "Народност". В нея се казва, че предстоящото българско въстание имало за цел поддържане на реда в Изтока. "Българският народ като стане само за свободата си и иска самоуправлението си, подобно на Сърбия и Румъния, без да се заплита в други по-високи планове нему съвсем странни, тронът на султаните в Цариград не ще бъде никак докачен, както и сюзеренните им права ще останат неприкосновени, Европа има вече този път отворен за разрешаването на заплитанията във Восток".

Идеята за дуализъм, изразяваща се в стремеж към автономия по подобие на Сърбия и Румъния, се оказва особено устойчива и тя се среща и в документите, с които е снабдена четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Според Кр. Шарова съставените от Ив. Касабов документи, с които е снабдена четата, се различават коренно от идеите на ТЦБК за дуализъм с Турция. "Противно на априорното, без специално изследване, твърдение, господстващо в историческата литература, в трите документа, съставени от Ив. Касабов, изобщо не се споменава дуалистичното решение като вариант и перспектива за България".²⁰

Подобно твърдение буди размисъл и несъгласие, но преди да се покаже защо, е необходимо да се направи една уговорка. Според Ал. Бурмов ТЦБК приключва своята дейност като организация през юни 1868 г., когато в. "Народност" преминава окончателно в ръцете на Ив. Касабов — той става и редактор, и издател на вестника.²¹ Без да се оспорва това мнение трябва да се подчертае, че дейците на комитета и след юни говорят за дейността на тайната организация. Тук едва ли става дума само за инерция. По-скоро в. "Народност", Касабов и част от приближените му, образували малко по-късно "Българското общество", продължават да се смятат за дейци на ТЦБК. Сам Касабов в спомените си твърди, че и след разпадането на комитета той

продължил да говори от негово име. "Да се поддържа за реално нещо несъществуващо; защото то ще бъде по-страшно от всичко друго, понеже всеки го чува, но не го вижда ... Значи, когато нещо не е налице, то по звон прави и по-голям ефект".²² Именно поради това, тук ще бъдат разгледани и документите, носени от четата на Х. Димитър и Ст. Караджа, още повече, че този документ са подготвени в основата си и съставени от самия Касабсв.

При внимателния прочут и анализиране на "Прокламацията към българския народ от привременното правителство в Балкана", "Адреса" до посланиците на великите сили в Цариград и на "Мемоар до Негово Императорско Величество Султан Абдул-Азис Хан" и като се вземе предвид коментара към тях на съставителя им, може да се каже, че макар и да се използват революционни призови и по-радикални предложения, по същество те са в духа на предходните искания на ТЦБК.

Наистина в "Прокламацията" вече се говори за това, че "златогривият лев реве на Бълкана и ви вика", призовава се към "свобода или смърт", но това не е непозната практика за комитета. Така в Мемоара от 1867 г., който е предназначен за разпространение сред българите, има една прибавка, която също звучи много по-радикално от това, което се изпраща до султана и другите короновани особи. В прибавката към Мемоара и в "Прокламацията" има и един израз, който почти буквално се преповтаря. Така в първия документ се казва: "... и покажете на света, че живеете и че ще се явите в нужно време във всичката си светлост и могъщество, като достойни потомци на славните наши прадеди Крумовци, Борисовци, Асеновци",²³ а във втория се заявява: "Следователно последвайте ни и ще бъдете достойни потомци на нашите славни прадеди: Крум, Борис, Симеон".²⁴ Тук едва ли може да се оспори влиянието на първия документ върху втория, още повече, че не става въпрос единствено за смислово сходство, а и за буквално изразно преповтаряне.

Много по-ярко идейните влияния на ТЦБК и фактическото поддържане на същите идеи от Касабов през лятото на 1868 г. се вижда в "Адреса" и "Мемоара". Като обяснява на посланиците какво преследва българското въстание, "Адресът" постановява: "Целта на българското въстание е да отнеме само в своите собствени ръце вътрешното управление на общото си отечество, България, и да се сдобие с едно независимо народно правителство, подобно на съседните държави: Румъния и Сърбия. Отдалечаването на турците въобще от Европа, както и от Цариград няма никакво сближение с главната цел на българското въстание". По-нататък, като се изтъква лоялността на българите към Турция в най-критичните мигове, се подчертава: "В миналата 1867 година, когато Критското въстание, военните действия в Сърбия, незадоволството на Черна-Гора, вълненията в Епир и Тесалия приготвиха една голяма опасност за Империята, Българският народ, верен на своето мъдро и неутрално въздържание, отнесе се само с един мемоар до В. Пората, и то се в границите на жизнените интереси на империята, за да я моли да отстъпи и нему народни правдини, искани с начин в реда и пътя на цивилизацията. Н.

Имп. Величество Султанът не благоволи да даде нито най-малко внимание на тези искрени и доброжелателни молби на български народ, а неговото правителство го отблъсна с едно особено презрение”.²⁵

Приведените дълги цитати са достатъчно красноречиви. И тук се иска "независимост" по подобие на Румъния и Сърбия. Такава "независимост" искаше и ТЦБК през цялото си съществуване. Напомнянето за лоялността и Мемоара в най-трудните времена за Турция не оставя и съмнение, че отново се иска това, което не е дадено тогава. Към всичко казано трябва да се прибави и бележката на Ив. Касабов: "От съдържанието на адреса всякой българин ще види истинската цел на българският таен съзаклят Комитет, т. е. отстранение на всяко чуждо влияние, а главно, че това е чисто българска работа".²⁶ Следователно Касабов дори твърди, че това е дело на ТЦБК и го твърди не през 1868, а през 1905 г., когато спокойно може да се окичи с много по-революционна окраска.

В "Мемоара", който по форма много наподобява този от 1867 г., изрично се изявява: "Това е правото и силното желание на българският народ, затова Царю, и ний днес предлагаме на Ваше високо размишление, че българският народ иска и до край ще ище свое самостоятелно народно управление. Това желание е дълбоко укоренено в сърцето на всеки българин, което се изяви още миналата година чрез своя Мемоар до Ваше Величество, и ако да не става сега всичкият народ с оръжие в ръка, да го заяви и да иска удовлетворението му, причината е, че българският народ е уверен дотолкова в законността за искането на самостоятелността си, щото се лъже още, че Ви сами в своята дипломатическа мъдрост ще го решите и ще му дадете удовлетворение". Тук едва ли е необходим някакъв друг коментар, освен този, който прави сам Касабов: "От съдържанието на този акт всякой ще види, че той е само едно припомнюване на предишните искания от страна на българският народ...".²⁷

Приведените откъси от документите, с които е снабдена четата на Х. Димитър и Стефан Караджа, са ярко доказателство, че с тях отново се настоява за това, което иска и ТЦБК — самостоятелност, т. е. автономия по подобие на Румъния и Сърбия. Разбира се, в някои отношения те са по-революционни, но и сега се използва методът, прилаган по-рано от тайния комитет — революционни призови към българския народ, уважение към великите сили, което не е нищо друго освен дипломатическа етикеция, и пряко обръщение към султана, като последен жест на лоялност. "Ний струваме днес с това наше "припомнюване" последната си свещена длъжност, която ни налага една народна лоялност и благоразумност".²⁸

Наистина в трите документа не се споменава, че се иска дуализъм, но Касабов подчертава, че те по същество са едно припомнюване на предишните искания на българите, т. е. на ТЦБК. Дори да отсъства коментара на автора, съдържанието на "Адреса" и "Мемоара" е повече от красноречиво — самостоятелност по подобие на Сърбия и Румъния, т. е. автономия. А дуализмът, който иска ТЦБК, не е нищо друго освен пълна административна и духовна

автономия в рамките на Османската империя. Това, че документите, носени от четата на Х. Димитър и Ст. Караджа пледират за същото, в никакъв случай не намалява значението на нейния подвиг. Още повече, че и самите дейци на ТЦБК разбират този дуализъм като една само стъпка към постигането на окончателната независимост.²⁹

*

*

*

От формирането си през март 1866 г. до сливането от политическата сцена през лятото на 1868 г. ТЦБК ратува неизменно за получаване на такъв политически статут за България, какъвто имат съседните балкански държави Сърбия и Румъния. Тази идея се лансира много по-рано от появата на Мемоара от февруари 1867 г. Няма съмнение, че дуализмът като идея е зает от реформиращата се през 1867 г. Австрийска империя, но истинската същност на тази форма на държавно управление в дуалистичната държава изкрystalизира окончателно чак през декември 1867 г., когато направените промени са узаконени по конституционен път. Формирането на самостоятелно унгарско правителство през февруари 1867 г. обаче дава основание на дейците на ТЦБК да поставят искането за самостоятелно държавно управление на българите в състава на Османската империя. Многобройните примери със съседните народи показват, че същността на това искане се заключава в административна и духовна автономия, т. е. това, което се иска и преди Мемоара. Такъв е смисълът на дуализма на ТЦБК и той се поддържа както от П. Кисимов и останалите членове на организацията, така и от Ив. Касабов и то за известно време дори след като комитетът се разпада.

Идеята за пълна административна и духовна автономия в рамките на Османската империя, т. е. за дуализъм, е една устойчива идея, предложена от хора, познаващи основно европейската политика и Източния въпрос. Те преценяват, че при съществуващите в европейския Югоизток условия това е най-реалистичното, което може да се преследва. Тази цел не означава, че дейците на комитета не се стремят и към пълна независимост на България, но като хора образовани, като добри политици и дипломати те разбират, че подобна мечта за момента е утопия. Затова комитетските дейци се стремят към реалното, което може да се възприеме и от другите заинтересовани и което те смятат като необходима крачка към независимостта.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Вж. библиографията в *БУРМОВ, Ал.* Траен централен български комитет (Образуване и първи период от развитието му). — В: Избрани произведения, Т. II., 1974, с. 58 и в по-новите изследвания на *ЧЕРВЕНКОВ, Н. Н.* Внешнеполитическа ориентация Тайного центрального болгарского комитета. — В: Балканские страны в новое и новейшее время. Кишинев, 1982, с. 51 — 89; *ШАРОВА, К.* Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа в историята на българското революционно движение. — В: Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Доклади, донесения, инструкции, разпореждания, телегра-

ми, писма и записки на европейските дипломати и на висши служители в Османската империя (Чужди документи). С., 1988, 10-17.

² *КОНДАРЕВ, Н.* Идеологията на Любен Каравелов, С., 1957, с. 80; *Косев, Д.* Към историята на революционното движение в България през 1867-1871 г. С., 1958, с. 18.

³ *БУРМОВ, Ал.* Цит. съч. и Таен централен български комитет (Втори период от съществуването му). — В: Избрани произведения, т. II, с. 82-106; *ШАРОВА, К.* Движение за политическо освобождение през 1866-1869 г. — В: история на България. Т. 6, С., 1987, с. 234-240; *ШАРОВА, К.* Четата на Хаджи Димитър..., с. 10-17.

⁴ *ОРЕШКОВ, П. Н.* Руска държавна преписка по нашето освободително движение (1866-1868). — В: Сп БАН, Т. 25, кн. L II, 6, 1935, с. 319.

⁵ *КИСИМОВ, П.* България пред Европа. — В: Исторически работи. Моите спомени. Ч. III. С., 1901, с. 8-19.

⁶ Народна библиотека "Св. св. Кирил и Методий" — Български исторически архив (по-нататък НБКМ-БИА), ф. 116, а. е. 3, л. 20-23; Народност, бр. 11, 23 дек. 1867; *КИСИМОВ, П.* Исторически работи, ч. III, с. 100-101; *КАСАБОВ, И.* Моите спомени за възраждането на България с революционни идеи. С., 64-66; *ХРИСТОВ, Х., ГЕНЧЕВ, Н.* Българско възраждане. Христоматия по история на България. Ч. II. С., 1969, с. 332-334; *БУРМОВ, А л.* Таен ... (Втори..), с. 85-86.

⁷ *КАСАБОВ, И.* Цит. съч., с. 64.

⁸ *ХРИСТОВ, Х., ГЕНЧЕВ, Н.* Цит. съч., с. 333.

⁹ *БУРМОВ, Ал.* Цит. съч., с. 86.

¹⁰ *ШАРОВА, К.* Четата на Хаджи ..., с. 10.

¹¹ *БУРМОВ, Ал.* Таен... (Образуване ...), с. 72.

¹² Пак там, с. 74.

¹³ *НБКМ-БИА*, ф. 116, а. е. 3, л. 5-14.

¹⁴ Пак там, л. 8а-14.

¹⁵ *КИСИМОВ, П.* Цит. съч., с. 52.

¹⁶ *КАСАБОВ, И.* Цит. съч., с. 86.

¹⁷ *КИСИМОВ, П.* Цит. съч., с. 56.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ Пак там, с. 31.

²⁰ *ШАРОВА, К.* Цит. съч., с. 10-11.

²¹ *БУРМОВ, Ал.* Таен... (Втори...), с. 105.

²² *КАСАБОВ, И.* Цит. съч., с. 100.

²³ *КИСИМОВ, П.* Цит. съч., с. 59-60.

²⁴ *КАСАБОВ, И.* Цит. съч., с. 109.

²⁵ Пак там, с. 111-112.

²⁶ Пак там, с. 114.

²⁷ Пак там, с. 117-118.

²⁸ Пак там, с. 117.

²⁹ *ОРЕШКОВ, П. Н.* Цит. съч., с. 274-275.